

ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

HUMAN RIGHTS GUARANTEES UNDER MARTIAL LAW

Кутепов І.О., аспірант заочної форми навчання докторантури та аспірантури

Одеський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена комплексному аналізу гарантій прав і свобод людини в умовах воєнного стану через призму конституційної доктрини, міжнародно-правових зобов'язань держави та практики їх практичної імплементації. Вихідною тезою дослідження є положення про те, що війна не скасовує верховенства Конституції й не нівелює ядро невід'ємних прав, а лише допускає здійснення обмежень у суворих межах законності, легітимності мети та пропорційності застосованих заходів. На матеріалі української моделі правового режиму воєнного стану окреслено нормативні рамки дерогації, порядок її повідомлення міжнародним органам, а також взаємодію системи конституційних гарантій з механізмами парламентського контролю, інститутом Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та судовим наглядом. Особливу увагу приділено непорушним правам і стандартам належної правової процедури (*due process*), які повинні зберігатися навіть за умов широкомасштабних викликів безпеці, включаючи вимоги до якості закону, передбачуваності правового регулювання, доступності ефективних засобів юридичного захисту, а також обов'язковості мотивування державних рішень, що втручаються у сферу приватної автономії. Висвітлено доктринальні підходи до тесту пропорційності (легітимна мета – придатність – необхідність – справедливий баланс) і критеріїв оцінки дерогацій з точки зору Європейської конвенції з прав людини та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, з урахуванням релевантної практики ЄСПЛ. Проаналізовано проблемні зони: надмірну узагальненість обмежувальних норм, ризики «бланкетної» дерогації, фрагментарність процедурного супроводу та виклики доступу до правосуддя, зокрема щодо конституційної скарги у специфічних умовах воєнного часу. Обґрунтовано, що стійкість демократичного ладу вимагає не стільки максимальної жорсткості державних реакцій, скільки інституційної дисципліни: розподілу влад, передбачуваного нормативного дизайну, прозорості й підконтрольності обмежувальних заходів, а також осмисленої взаємодії держави з громадянським суспільством. Зроблено висновки про необхідність підтримувати матеріально-процесуальний баланс між охороною публічної безпеки та захистом людської гідності, що передбачає посилення парламентського і судового контролю, підвищення якості закону, належне обґрунтування дерогаційних кроків та доступність ефективних засобів правового захисту.

Ключові слова: воєнний стан, конституційні права, дерогація, пропорційність, верховенство права, ЄСПЛ, конституційна скарга, парламентський контроль, омбудсман, належна правова процедура.

This article provides a comprehensive analysis of human rights guarantees under martial law through the lenses of constitutional doctrine, the State's international obligations, and the practice of their implementation. The core premise is that war does not abolish constitutional supremacy nor dilute the core of inalienable rights; it only permits restrictions within strict limits of legality, a legitimate aim, and proportionality of measures. Using the Ukrainian model of martial law as a case study, the paper outlines the normative framework for derogation, the procedure for notifying international bodies, and the interaction of constitutional guarantees with parliamentary oversight, the national Ombudsperson, and judicial review. Particular attention is paid to non-derogable rights and due process standards that must be preserved even amid large-scale security threats, including requirements of legal quality, foreseeability, availability of effective remedies, and the duty to provide reasons for state measures interfering with individual autonomy. The article elaborates on doctrinal approaches to the proportionality test (legitimate aim – suitability – necessity – fair balance) and on criteria for evaluating derogations under the European Convention on Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights, taking into account the relevant case law of the European Court of Human Rights. Problem areas are addressed, such as the overgeneralization of restrictive rules, risks of “blanket” derogations, fragmentation of procedural safeguards, and obstacles to access to justice, particularly regarding constitutional complaints in wartime conditions. It is argued that the resilience of a democratic order lies not in maximal severity of state responses but in institutional discipline: separation of powers, predictable regulatory design, transparency and accountability of restrictions, and meaningful engagement with civil society. The paper concludes that maintaining a material and procedural balance between public security and human dignity requires strengthened parliamentary and judicial control, improved legislative quality, well-justified derogation measures, and accessible effective remedies.

Key words: martial law, constitutional rights, derogation, proportionality, rule of law, ECHR, constitutional complaint, parliamentary oversight, ombudsperson, due process.

Воєнний стан як особливий правовий режим є випробуванням зрілості конституційного ладу, а отже й спроможності держави одночасно захищати свої життєві інтереси та не виходити за межі, окреслені верховенством права. Війна не змінює антропоцентричної природи Конституції: людина, її життя та гідність залишаються найвищими соціальними цінностями, що формують рамки допустимого державного втручання. Дозволені Конституцією тимчасові обмеження прав у зв'язку з воєнним станом не є «білим квитком» на тотальну суспензію свободи, а лише винятком, що допускається за умов доведеної необхідності, належної якості правового регулювання, наявності легітимної мети та дотримання матеріально-процесуальних гарантій. Ядро невід'ємних прав – заборона катувань і нелюдського поводження, право на життя, повага до гідності, свобода думки, совісті та релігії, право на правову допомогу, а також можливість звернення до міжнародних інституцій – не підлягає обмеженню за жодних обставин. Стаття 64 Конституції України передбачає можливість обмеження прав

і свобод людини й громадянина «...в умовах воєнного або надзвичайного стану», але з істотними застереженнями в частині прав і свобод, що не підлягають обмеженню (всього – 18 статей) [1, с. 46].

Будь-яка дерогація у воєнний час повинна бути адресною, пропорційною, часово обмеженою і такою, що підлягає реальному контролю. Пропорційність у цьому контексті – не риторична формула, а юридично виразний тест, який включає поетапну перевірку легітимності мети, придатності обраного заходу для її досягнення, необхідності як вибору найменш обтяжливого засобу та, нарешті, справедливого балансу між публічними інтересами і правами конкретної особи [2, с. 594].

Невід'ємним елементом є якість закону: він має бути доступним, чітким і передбачуваним, забезпечуючи достатні орієнтири для адресатів та органів, які його застосовують. У практичному вимірі це означає, що кожне обмеження — від комендантської години та особливого режиму переміщення до спеціальних правил мобілізації, реквізиції майна чи регулювання інформаційного

простору — повинно бути сформульоване так, аби з мінімальним простором для дискреції забезпечити правову визначеність, попереджувальність наслідків і можливість ефективного оскарження.

На дотриманні вимог якості закону при обмеженні прав та свобод людини наголошує й Кузніченко С. О., зазначаючи, що якісний закон має бути доступним для відповідної особи, яка, крім того, має бути в змозі передбачити його наслідки для себе, і такий закон обов'язково має бути сумісний із верховенством права [3, с. 35].

Інституційний дизайн гарантій у воєнний час спирається на три взаємопов'язані опори. По-перше, парламентський контроль як політико-правовий механізм стримувань і противаг покликаний не дозволити перетворення надзвичайних повноважень на звичну практику. Його ефективність вимагає не лише формальних процедур продовження чи перегляду дії воєнного стану, а й субстантивного обговорення доцільності кожного обмеження прав, аналізу альтернатив, а також оцінювання впливу на вразливі групи – внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю, військовослужбовців і членів їхніх сімей [4, с. 117].

По-друге, судовий контроль – як загальний, так і конституційний – забезпечує застосування тесту пропорційності до індивідуальних кейсів і коригує надмірні або непередбачені втручання. Тут важливим є збереження доступності правосуддя: працюючі процесуальні канали, можливість отримати правову допомогу, дотримання розумних строків і незалежність судді від позаправових впливів [5, с. 199].

По-третє, незалежні наглядові інституції, насамперед Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, виконують функцію «сенсора» прав людини: виявляють системні провали регулювання, фіксують практики, що несуть ризик зловживань, взаємодіють із міжнародними партнерами та формують рекомендації, які допомагають державі залишатися в межах міжнародних стандартів.

Значення ефективної діяльності інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини під час війни проявляється насамперед у здійсненні контролю та оперативному реагуванні на випадки порушення прав і свобод людини в Україні. Крім того, його робота спрямована на запобігання таким порушенням і підготовку пропозицій щодо вдосконалення правового становища громадян. Важливо й те, що право на звернення за захистом своїх прав гарантоване кожній особі, незалежно від громадянства, статі, релігійних чи політичних переконань, що відображає принцип рівності [6, с. 64].

Міжнародний вимір гарантій під час війни структуровано навколо режиму дерогації. Держава має право тимчасово відступати від певних конвенційних зобов'язань, якщо існує загроза життю нації, але такий крок зумовлює зустрічні обов'язки – офіційно повідомляти про відступ, чітко описувати його межі, постійно моніторити пропорційність і періодично переглядати доцільність заходів. Принцип субсидіарності, закріплений у європейському правопорядку, дозволяє державам певне поле розсуду, проте цей простір не є безкрайнім: практиці ЄСПЛ притаманний суворий аналіз якості дерогаційних актів, обґрунтованості їх прив'язки до фактичних обставин і наявності ефективних запобіжників проти свавілля.

У встановленні критеріїв застосування державою права на відступ у своїй практиці Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) підкреслює необхідність фактичного наявного або неминучого надзвичайного стану для реалізації такого права. Зокрема, кризові ситуації, що виникають лише в окремих регіонах держави, можуть розглядатися як загроза «життю нації», як це було визначено у справах Ірландія проти Сполученого Королівства (п. 205) та Aksoy

проти Туреччини (п. 70). Надзвичайні ситуації або загрози повинні бути настільки серйозними, що звичайні заходи для забезпечення безпеки, дозволені ЄКПЛ, виявляються недостатніми, як це зазначено у «Грецькій справі» (Данія, Норвегія, Швеція та Нідерланди проти Греції, звіт Комісії, п. 153) [7, с. 28].

Суди акцентують, що навіть у кризі втручання повинні зберігати зв'язок із реальними потребами безпеки, а не ставати інструментом «зручного управління». Звідси впливає ключовий практичний імператив: право національних органів на оперативність і гнучкість не звільняє їх від обов'язку аргументувати, чому саме ці, а не інші, менш обтяжливі рішення були прийняті [8, с. 24].

Матеріальні гарантії прав у воєнний час відображаються в конкретних секторах правовідносин. У сфері особистої безпеки і свободи критичним є недопущення свавільних затримань, забезпечення швидкого судового контролю за обмеженнями свободи пересування, чітких правил роботи блоків і документальних процедур.

У кримінальному процесі зростає роль судді як арбітра пропорційності: зміна підслідності, особливості збирання доказів, розширення переліку запобіжних заходів або продовження строків тримання під вартою повинні супроводжуватися підвищеними вимогами до мотивування і перевірки необхідності. Захист приватного життя та персональних даних зазнає викликів у зв'язку з потребою оперативної розвідки, кіберзахисту і протидії дезінформації; проте навіть тут інструменти спостереження мають бути врівноважені процесуальними фільтрами, аудитами доступу, журналюванням рішень і можливістю постфактум перевірки їхньої правомірності незалежним органом.

У соціально-економічній площині обмеження свободи підприємництва, трудові мобілізаційні обов'язки, ревізія майна чи регулювання цін на критичні товари повинні спиратися на зрозумілі критерії компенсації та на прозорі процедури, які мінімізують простір для зловживань і корупції [9, с. 102].

Окрема увага належить інформаційній сфері. Свобода вираження поглядів і свобода засобів масової інформації не втрачають свого конституційного статусу, хоча можуть бути обмежені з метою захисту державної таємниці, безпеки військових операцій, життя і здоров'я громадян. Межа між законною інформаційною безпекою і непропорційною цензурою проходить там, де заборона змісту або обмеження доступу до ресурсів втрачає зв'язок із конкретною загрозою або застосовується «на всяк випадок». Практика європейських інституцій наполягає на необхідності вузької інтерпретації підстав для обмеження свободи вираження, а також на збереженні простору для журналістики суспільного інтересу, включно з критикою державних рішень під час війни, якщо вона не створює реальної і неминучої загрози охоронюваним цінностям. У цифровому вимірі це означає, що блокування контенту, тимчасові обмеження платформ чи географічне фільтрування мають бути підкріплені конкретними фактами, обмежені у часі та підлягати незалежному перегляду.

Конституційна юстиція у воєнний період виконує подвійну функцію – створює нормативні орієнтири для органів публічної влади та забезпечує індивідуальний захист через інститут конституційної скарги. В ідеальному варіанті Конституційний Суд формулює «маяки пропорційності», що спрямовують законодавця і виконавчу владу під час проектування та застосування обмежувальних заходів; паралельно він тримає відкритими канали індивідуального доступу до правосуддя, адаптуючи процесуальні вимоги до форс-мажорних обставин, але не знижуючи стандартів юридичної аргументації. Важливою є релевантність посилань на практику ЄСПЛ: використання прецедентів не лише для підтвердження

національних висновків, а як самостійного критерію оцінки якості дерогації та достатності запобіжників, причому з урахуванням контексту конкретної справи, а не вибірково.

Стійкість гарантій неможлива без належної комунікації держави з громадянами. Воєнний час – це підвищена потреба в правовій грамотності: люди мають розуміти, які саме обмеження запроваджено, чому, на який строк, які існують винятки, як реалізувати право на допомогу і як оскаржити рішення, що вважаються неправомірними. Прозорість – включно з публікацією узагальненої статистики застосування обмежувальних заходів, звітів омбудсмена, судової практики – є не лише елементом підзвітності, а й способом зниження соціальної напруги та підвищення довіри до інституцій. Пояснювальний обов'язок держави посилюється в зоні «сірих» регуляторних полів, де вкрай важливо швидко усувати колізії, роз'яснювати неоднозначні норми і синхронізувати акти різних органів, щоб не допустити суперечливості практик на місцях [10, с. 12].

Не можна оминати і питання вразливих груп. Внутрішньо переміщені особи потребують особливих процедур доступу до адміністративних і соціальних послуг, спрощених і водночас безпечних механізмів

ідентифікації, захисту житла та майнових прав. Особи з інвалідністю мають право на розумне пристосування в евакуаційних і мобілізаційних процесах, а діти – на пріоритетний захист, у тому числі в контексті освіти, сімейних відносин і запобігання насильству. Усі ці напрями вимагають не тільки програмної політики, а й чіткого правового оформлення, яке забезпечує ефективні способи захисту у випадку порушень.

У підсумку, ефективність гарантування прав і свобод людини під час воєнного стану залежить від узгодженості матеріальних і процесуальних правил, їхнього чіткого нормативного закріплення та функціонування інституцій контролю. Законодавство має бути точним, зрозумілим і передбачуваним, судова система – незалежною та доступною, а парламентський контроль – системним і всебічним. Діяльність Уповноваженого Верховної Ради з прав людини повинна забезпечувати своєчасне виявлення порушень, підготовку рекомендацій та моніторинг дотримання конституційних і міжнародних стандартів. Такий комплексний підхід дозволяє забезпечити баланс між охороною державних інтересів і захистом основоположних прав і свобод особи, зберігаючи верховенство права навіть у умовах надзвичайних ситуацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриньо Д. Д. Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 45–48.
2. Бааджи Н. А. До питання законності дерогації прав людини: умови правомірності згідно практиці ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 593–596.
3. Кузнichenko С. О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1-2. С. 32–36.
4. Сидорчук Л. А. Парламентський контроль в умовах правового режиму воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 116–119.
5. Алімов К. О., Ткалич М., Хорольська В., Чибінова Н. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 198–201.
6. Ромців О. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: діяльність в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 62–64.
7. Маленевський А. О. Відступ від зобов'язань за Конвенцією в умовах війни: Український досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024 № 5. С. 28–31.
8. Серватюк Л. В. Правомірне обмеження прав людини: міжнародне та національне право. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: [збірник]*. – Одеса: Видавничий дім. 2020. С. 23–28.
9. Дараганова Н. В. Державно-правовий механізм забезпечення свободи підприємництва в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. 1 (78). С. 99–103.
10. Ніцевич О. В. Проблеми комунікації між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2. С. 10–14.